

DR. PINTÉR-KERESZTES ILDIKÓ

Ádám Jenő „ritmusképző munkája”¹

2. rész

Gondolatok a szakmódszertan könyv ritmusgyakorlatairól

Az egyes osztályokban tanított ritmusok, ritmusképletek magyarázatát követően egy- és kétszólamú ritmussorok segítségével gyakoroltatja a tanultakat Ádám Jenő.

1. osztály

A könyvben először megjelenő ritmusgyakorlatok célja az, hogy a gyerekek képesek legyenek az egyenletes lüktetés elhagyását követően is pontosan hangoztatni a nyolcadpárokat. Az első ritmusgyakorlatok négy negyednyi terjedelműek, melyeket hat, majd nyolc „időegységnyi” gyakorlatok követnek. Általános jellemzőjük, hogy negyed és nyolcadpár szerepel bennük, még nincs sem ütemmutató, de még hangsúlyjel sem. A helyes hangsúlyozás mégis kialakulhat azáltal, ha egy-egy ritmussort valamely gyermekjátékdal kezdő motívumával azonosítunk. A hat negyednyi hosszúságú gyakorlatok első sorát a logika szülte, melyben mindig egy nyolcadpár szerepel, kezdve az első negyeden, befejezve a hatodik negyeden történő elhelyezéssel. Később, a negyed értékű szünet tanítását követően újabb ritmusgyakorlatokat közöl. Gyakorlónévként feltünteti a *tá* és *titi* szót, ám a szünethez nem ír semmit. A negyed érték és a nyolcadpár felismerését a beszéd hangmagasságának változtatásával is igyekszik hamar elkülöníteni.²

A ritmussorok gyakorlásának lehetőségei változatosak mind a hangoztatást, mind a tanulók általi lejegyzést tekintve. A kétszólamú ritmusgyakorlatokat

¹ Ádám Jenő: *Módszeres énektanítás a relatív szolmizáció alapján*, Budapest, Turul Kiadás, 1944. 38.

² „A „tá”-t kicsit mélyebb, a „ti”-t kicsit magasabb hangon mondjuk. (Kialakul ez magától.)” Ádám 1944. 32.

kezdetben két csoportra bontva, eltérő mozgásformákat, hangszíneket használva, majd a szólamokat cserélve javasol gyakoroltatni.

Megjegyzendő, hogy Ádám Jenő az első három osztályban nem használ ütemmutatót és ütemvonalakat, mert az első ütemformát, a kettes ütemet negyedik osztályban tanítja.³ Ezt megelőzően időegységeket említ, melyet már az első osztálytól kezdődően megtalálunk „6 és 8 időegységnyi csoportok” kifejezéssel. Ezekből a ritmussorokból még nem érződik ki a metrum, hiszen nincsenek bennük hangsúlyok sem. Mivel a ritmussorok – az ő kifejezésével élve „ritmusképletek” – a tanult dalok ritmikáját idézik, ezért a páros lüktetés a jelzés hiánya ellenére érzékeltethető.

2. osztály

Első feladatként a hat negyednyi hosszúságú ritmussorok elemzését adja meg, feltüntetve néhány népdal kezdő sorának szövegét és ritmusát. Ebből kiindulva mutatja meg a dallam és a ritmus együttes jelölésének különböző formáit. A további ritmusok tanításánál is ritmus és szöveg kapcsolatát tünteti fel az adott ritmuselem könnyebb rögzítése céljából.

A félérték megjelenésével ismét négy, hat és nyolc negyednyi terjedelmű ritmusgyakorlatokat alkot. A félérték elhelyezése mindig az első, a harmadik, az ötödik vagy a hetedik negyedre esik, ezáltal a páros lüktetés érzetét erősítve.

A második osztályban megjelenő kétszólamú ritmusgyakorlatokban eleinte a második szólam visszhangszerűen utánozza az elsőt. Ezt követően önállósodnak a szólamok, és hol magukban, hol együtthangzásban szólalnak meg. Az utolsó ritmussor esetében a kitalált szöveg, majd annak felidézése segíti a precíz megszólaltatást. Az itt megjelenített gyakorlatokban az alsó szólam ritmusainak szárát felfelé és lefelé húzva is láthatjuk. A későbbi osztályokban állandósulnak a lefelé húzott szárok, melyek egyúttal arra is szoktatják a tekintetet, hogy a szárok iránya kétféleképpen helyezhető el.

³ Megjegyzése szerint: „Az ütemvonallal való bajlódást egy darabig még megtakaríthatjuk.” Ádám 1944. 96.

3. osztály

Az első feladatok a hangoztatott ritmus ritmusnévvel történő ismétlését gyakoroltatják. A hangsúly megéreztetése, az ütemformák tanítását megelőző gyakorlatok ebben az osztályban jelennek meg. A harmadik osztály anyagában nincs egyszólamú ritmusgyakorlat, csak kétszólamú, melyek nyolc negyednyi terjedelműek. Ezek a ritmussorok szólamaikat tekintve az önállóságra törekszenek, miközben helyenként az ellenritmus példáit mutatják. Az új anyagként megjelenő félértékű szünetet még negyed értékű szünetekkel leírva találjuk.

4. osztály

Az elsőként megjelenő ritmusgyakorlatok négy és nyolc negyednyi terjedelműek és egyszólamúak. A később feltüntetett kétszólamú gyakorlatok jellegzetessége a 2/4-es, majd 4/4-es ütemekbe való rendezés és a félértékű szünet használata. Némelyik gyakorlat együtemes eltéréssel megszólaló ritmuskánon. Érdekes, hogy annak ellenére, hogy ezt megelőzően megtörténik a kettes ütem tudatosítása, a ritmusgyakorlatok túlnyomó részében Ádám Jenő nem használ ütemmutatót.

5. osztály

A pontozott ritmusok könnyebb megéreztetése, megértetése és gyakorlása céljából olyan dalrészletek ritmusát közli szöveggel Ádám Jenő, amelyek alatt nyolcadokból álló ritmuskíséretet helyez el. Az éles és nyújtott ritmusok gyakorlását kezdetben ütemmutató használata nélküli, 4/4-es ütemekbe rendezett egyszólamú gyakorlatokkal segíti. A negyedik osztály gyakorlata itt is megfigyelhető, mely szerint megtörtént a 4/4 ütem tudatosítása, ám annak használata nem jelenik meg a ritmusgyakorlatokban.

A 3/4 tanítását olyan egyszólamú ritmussorokkal igyekszik gyakoroltatni, amelyek a negyeden, a nyolcadon és a negyedértékű szüneten kívül más ritmikai elemet nem tartalmaznak. A nyújtott ritmust is tartalmazó gyakorlatokat egyenletes nyolcadok kísérik. Az ütemfórmához kapcsolódó pontozott félértéket egyszólamú gyakorlatokban helyezi el, helyenként negyed értékkel megnyújtva azokat, ezáltal a 3/4 lüktetésétől eltérítve.

A kétszólamú ritmusgyakorlatok a tanult ütemformákban íródtak, melyre már ütemmutatók kiírásával is utal Ádám Jenő. Egyes gyakorlatokat záróvonal oszt ketté, ezáltal rövidebb terjedelmet alkotva. A gyakorlatok többsége egy ütem eltéréssel megszólaló ritmuskánon, de vannak egy és két negyednyi eltolásúak is. Található a gyakorlatok között szólamcserét felhasználó ritmussor és néhány olyan példa, amelyben a szólamok nem mutatnak imitációs összefüggést egymással, hanem önállóak. Új anyagként jelenik meg a 3/8 ütemmutató, melyhez az első kétszólamú ritmusgyakorlat egyik szólama mérőütésként funkcionál. Egy esetben, az utolsó ritmussorban kísérletet tesz Ádám Jenő a váltakozó ütem gyakoroltatására. A váltás viszonylag egyszerű, mert a felső szólam mindig 3/8, az alsó szólam pedig mindig 2/8 lüktetésű, és a szólamok mindvégig nyolcadokat hangoztatnak.

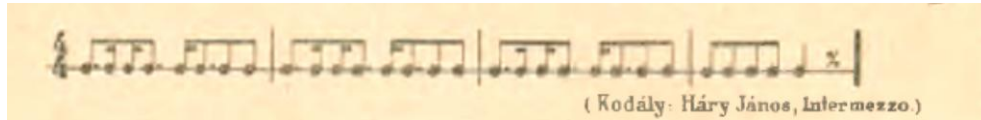
6. osztály

A tudatosításra kerülő kis nyújtott ritmus gyakoroltatását a nyújtott és éles ritmushoz hasonlóan egyenletes nyolcadok hangoztatása mellett tartja megvalósíthatónak. Ezt követően az éles, a kis éles, a nyújtott és a kis nyújtott ritmusokat változó összeállításban egy-egy gyakorlaton belül helyezi el. A szinkópa gyakorlásához az egyenletes nyolcadok után az egyenletes negyedek hangoztatását is javasolja.

A tizenhatodos ritmusok gyakorlását egyszólamú, 2/4-es ütemekkel kezdi. Különös megoldás, hogy a tizenhatodokat tartalmazó, két negyednyi terjedelmű ritmusokat olykor egy gerendára helyezi. Megjelennek a „vegyesütemű sorok” is, azaz a váltakozó ütemmutató használata, kezdetben egyszólamú gyakorlatok segítségével.

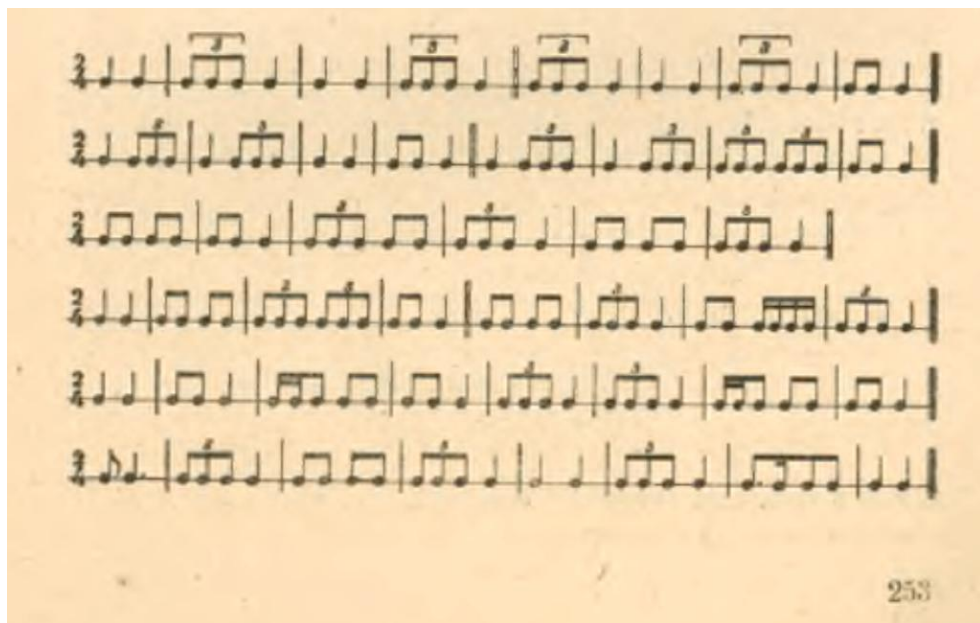
A nagyrészt ritmuskánont alkalmazó kétszólamú ritmusgyakorlatok az osztály tananyagának megfelelő nehézségűek a bennük előforduló tizenhatodos ritmusok miatt. Egy esetben a gyakorlat egymás mellett feltüntetett két nyolcad értékű szünetet is tartalmaz, melynek értelmezését megkönnyítheti a másik szólamban látható negyed értékű szünet, illetve nyolcadpár. Ádám Jenő a váltakozó ütemek gyakoroltatását a tanult negyedes ütemmutatók felhasználásával valósítja meg.

Első esetben jelenik meg műzenei példára történő utalás, mégpedig egy Kodály-részlet, mely a *Háry János* intermezzójának kezdő dallamát idéző ritmussor.⁴ Elképzelhető, hogy ez Ádám Jenő Kodály iránt érzett nagyrabecsülésének újabb gesztusa.

7. osztály

Az új anyaghoz, a triolához kapcsolódó ritmusgyakorlatok egyszólamúak, melyekben Ádám Jenő helyenként egymás mellett szerepelteti az új ritmust a nyolcadpárral, a négy tizenhatoddal és az éles ritmussal, melyek nehezebben megszólaltatható váltások. Emellett vannak olyan gyakorlatok is, amelyekben a triola előtt és után negyedérték szerepel. A triolát kétféleképpen jeleníti meg a ritmussorokban: egyrészt a ma használatos kottakép látható, másrészt ezt kiegészíti egy fölé helyezett kapcsos vonallal.⁵

Folytatódik a komolyzenéből vett példák megjelenítése is Bihari és Kodály egy-egy művének részlete segítségével. Ezeket két kottasorban jeleníti meg Ádám

⁴ Ádám 1944. 234.

⁵ Ádám 1944. 253.

Jenő: a felső szólamban a dallam látható lekottázva, az alsó szólamban pedig a dallam ritmusa szerepel. A Kodály-részletnek két nehézsége van. Az egyik a félértékhez kötött triola, melynél az átkötés megnehezíti a triola második tagjának időben történő hangoztatását. A másik a kétszeresen kettőzött negyed érték és harminckettedpár kapcsolata.⁶

A kétszólamú ritmusgyakorlatok az eddig tanított ritmuselemeket használják fel változatos módon. Helyenként ritmuskánon és ütemenként megjelenő szólamcsere is megfigyelhető bennük. A gyakorlatok egyre nehezednek, hiszen egyes gyakorlatokban együtthangzásban szólal meg a triola a nyolcadpárral és a kisnyújtott ritmussal. Ezt követően Ádám Jenő könnyebb ritmusokat felhasználva háromszólamú ritmusgyakorlatokra mutat példákat. A gyakorlatok nagy része három különálló szólamot mutat, ellenben az utolsó két példával, melyek ritmuskánonok.

8. osztály

Az utolsó osztályban új anyagként először a kötőív jelenik meg a ritmusgyakorlatokban, melynek használata több esetben a kiírt ütemforma hangsúlyrendjét borítja meg. A kötőívvel összekapcsolt ritmuselemek többsége nem eredményez új ritmust, csak más, tanult ritmusokat alkot. A gyakorlatok végén a kis éles és a kis nyújtott ritmushoz kötött negyed érték jelenik meg, mellyel Ádám Jenő emeli a feladatok nehézségi fokát.

⁶ Ádám 1944. 254.

A tizenhatodpár pontozott negyeddel történő kombinálásának illusztrálására szintén komolyzenei példát hoz a szerző. Ez az első eset, hogy két különböző ritmuselemből álló ritmust ritmusképletnek hív. A gyakorlását célzó feladatok egyszólamúak és vagy a 2/4, vagy a 4/4 ütemformát használják fel. A válogatott zenei példák Erkel Ferenc *Bánk bán* című operájából valók, és igen jellegzetesek a ritmusképlet szempontjából. Az első dallam a Melinda által énekelt *Álmodj szelíden, édesdeden...* kezdetű dallam első négy üteme a harmadik felvonásból, a második pedig az *Óh, szép Melinda, ne légy szomorú...* kezdetű kórusrészlet az első felvonás fináléjából. A kottapéldákat a hetedik osztályból már ismert kottakép jellemzi. Érdekes lett volna azt az ötletet látni Ádám Jenőtől, hogy szöveggel is ellátja és énekelteti ezeket az operarészleteket.

A kétszólamú ritmusgyakorlatok változatos ütemformákat és ritmusokat tartalmaznak, felhasználva mindazokat a ritmusokat és ritmusképleteket, amelyek a nyolc osztály folyamán tudatosításra kerültek.

A ritmusok, ritmusképletek tanításához felhasznált dalanyag

Ádám Jenő az egyes ritmikai elemekhez túlnyomórészt népdalból vett példát társít szemléltetésül, melynek többnyire a kezdő motívumát vagy kezdő sorát használja fel. A következő táblázatban ezeknek a daloknak az összeírása látható. Mivel nem csupán a ritmusokat, ritmusképleteket illetően mutatható ki összefüggés a szakmódszertan könyv és a ma használatos ének-zene tankönyvek között, hanem a dalanyagot illetően is, ezért szükségesnek véltem dőlt betűvel jelölni a mai tankönyvekből hiányzó dalanyagokat. Dalanyag alatt értendők a népdalok, az egyházi énekek, komolyzenei részletek.

Ritmuselem vagy ritmusképlet	A tudatosításnál felhasznált dalanyag (népdal, egyházi ének, egyéb zenei részlet)
negyed	Zibor-zábor
nyolcadpár: a tá tá titi tá kezdőmotívum alapján	Zsipp-zsupp, kenderzsupp <i>Lánc-lánc, eszterlánc</i> Hinta, palinta
negyed értékű szünet	Süss föl nap Szólj, síp, szólj! Ég a gyertya, ég
félértékű hang	Méz, méz, méz

	<i>Kács domikács</i>
félértékű szünet	<i>Elment a madárka</i>
nyolcad értékű szünet	<i>Cigánysirató</i> <i>Egész falut összejártam</i>
egész értékű hang	<i>Litánia</i>
éles ritmus	A nagy bécsi kaszányára dallamrészletek
nyújtott ritmus	Himnusz részlete dallamrészletek
tizenhatodpár	Két tyúkom tavali <i>Éjen azt álmodtam</i>
pontozott félérték	ritmusgyakorlatokkal, az éles és nyújtott ritmus pontozásához hasonlítva
kis nyújtott ritmus	ritmusgyakorlatokkal, a nyújtott ritmust alapul véve
szinkópa	Fehér liliomszál Hej Jancsika Itt ül egy kis kosárba Kis kertemben Hull a szilva
négy tizenhatod, ti-riri, riri-ti	ritmusgyakorlatokkal rövid dallamokkal és hozzájuk írt szövegekkel
a recitálás jelensége (brevisszel leírt, de terjedelmében kötetlen hang)	<i>Ha fölkapom</i>
triola	<i>Kodály Zoltán: Hány János /</i> <i>Intermezzo</i>
pontozott negyed érték tizenhatodpárral	<i>utalás a nyújtott ritmusra</i> <i>Erkel Ferenc: Bánk bán / két részlet</i>

Egyes ritmuselemek tudatosítása kapcsán úgy tűnik, hogy Ádám Jenő igyekezett az *Iskolai énekgyűjtemény* két kötetében előforduló összes ritmikai elem megéreztetésére magyarázattal szolgálni.⁷ A szakmódszertan könyv előszavában leírtak ezt is takarhatják: „Az anyag így együtt lévén, önként adódott, hogy az énektanításnál követendő módszeres elgondolás vele szoros kapcsolatban álljon.”⁸ Az idézett mondat arra is utalhat, hogy nem csupán a relatív

⁷ Idesorolható a pontozott félérték, a kis nyújtott ritmus, a tizenhatodok és ezek nyolcadokkal történő kombinálása, a recitálás értelmezése és a pontozott negyed-tizenhatodpár kombinációk.

⁸ Ádám 1944. 5.

szolmizáció bevezetését illetően szolgálta ki Ádám Jenő az *Iskolai énekgyűjteményt*, hanem ritmusok és akár ütemformák tudatosítása esetében is.

Kiemelt ritmusok, ritmusképletek az *Iskolai énekgyűjtemény I-II.* kötetekben

A két kötetnek a ritmusok tanítása kapcsán is van vonatkozása, bár megjegyzendő, hogy a felépítést túlnyomórészt az egyre több hang megjelenése köré rendezte Kodály Zoltán és Kerényi György. A ritmikai ismeretekből néhány említésre kerül a tartalomjegyzékekben, de mégiscsak másodlagos, hiszen a cél nem a ritmikai ismeretek tanítása érdekében történő összeállítás, válogatás volt.⁹ Először a pontozott negyed révén jelenik meg a ritmus fontossága, melyhez külön csoportosítanak dalokat a szerzők harmadik osztályban.¹⁰ Legközelebb ismét a pontozott ritmusok kapnak kiemelést, immár hatodik osztályban: „éles és tompa ritmus tudatosan” felirat alatt, melyet a „szinkópa tudatosan” csoportba tartozó dallamok felsorolása követ.¹¹ Végezetül nyolcadik osztályban kerül elő ritmusra utaló kiemelés „nehezebb ritmusok” elnevezéssel.¹²

„Beszélő ritmusuk van” – a vallásos énekek szerepe a ritmusok tanításának folyamatában¹³

Az egymás vallásának, hitének említésén, az iskolában átélt áhítaton és az első zenetörténeti ismereteken túl Ádám Jenő a vallásos énekeknek a ritmus szempontjából is jelentőséget tulajdonít. Az egyenletes lüktetés hiányára a 116. zsoltár énekeltetése által vezeti rá a gyerekeket. Így ír erről:

⁹ Az Előszóban ezt olvashatjuk: „Az intonálás legnagyobb nehézsége a félhang. ... S míg a **c d é f g á** terjedelmű dallamok egyformasága, szegénysége és magyartalansága gyötri a gyermeket s a célt, a félhang tisztaságát még sem éri el: az ötfokú dallamok érdekesekek, változatosak, magyarok és tökéletes tisztasággal énekelhetők. Mire ebben a rendszerben biztosan mozog a gyermek, a félhang beiktatása sem lesz nehéz. Ezt a célt szolgálja a dalok sorrendje.” Kodály–Kerényi 1943. 6.

¹⁰ Kodály–Kerényi 1943. 227.

¹¹ Kodály–Kerényi 1944. 269.

¹² Kodály–Kerényi 1944. 275.

¹³ Ádám 1944. 98.

„Az ellentétek szembeállítása mindenkor kitűnő eszköze a szemléltetésnek. Ha eddig állandóan, minden dalunkban a ritmikus lüktetést elemeztük és jelenítettük meg, szerepére és jelentőségére mi sem mutat rá élesebben, mint olyan dal éneklése, melyből a ritmus hiányozni látszik. [...] Visszatérve az ellentétek szembeállításának szemléltető erejére, semmivel sem tudnánk jobban bizonyítani a ritmus lényegét, mintha keresve bennük a ritmust, ilyen dallamokra próbálnánk lépegetni, vagy kopogni. Ennek keresztülvihetetlen volta juttat arra a megállapításra, hogy vannak dallamok, amelyekre „nem lehet lépni”, azaz „beszélő ritmusuk van” s ez teljesen különbözik azoktól a daloktól, melyekben kimért lüktetést találunk és érzünk. Minden magyarázatnál többet ér az ilyen közvetlen szemlélet.”¹⁴

Az egyenletes lüktetés hiányának megtapasztalásán túl alkalmasnak tartja az akár katolikus, akár protestáns, akár magyar népi vallásos líra énekeit kottaképről történő daltanításra is negyedik osztályban, némely dallamokat a 3/4 gyakorlásakor, és a 3/2 megfigyelésekor nyolcadik osztályban.

Következtetések

Ádám Jenő szakmódszertan könyve a Nyíregyházi Egyetem ének-zene tanárképzésének fontos tananyaga. Nyelvezete – bár helyenként újra értelmezendő a mai hallgatók számára –, közvetlen, gyakorlatias stílusa révén sokat segít a gyermekekkel való kommunikáció kezdeti nehézségeinek áthidalásában és az órára való felkészülés írásbeli tervezésében. Gondolkodásmódja és megközelítése mindvégig a gyermeki logikát tartja szem előtt.

A könyv öröksége mai ének-zene oktatásunk tekintetében vitathatatlan. A ritmikus mozgás és az éneklés összekapcsolása tetten érhető ma is, bár kevésbé változatosan és sokoldalúan, mint ahogyan azt Ádám Jenő javasolja. Megfontolandó a testneveléssel való szorosabb kapcsolat kialakítása és a testmozgás szerepének hangsúlyozása akár egy-egy ritmus, ritmusképlet, akár ütemformák hangsúlyozásának megéreztetése céljából. Ma a ritmusgyakorlatok hangoztatásán túl inkább a kettes, hármas és négyes ütemrajzok vezénylése előtérbe kerülése figyelhető meg az ütemformák tekintetében. A ritmikus

¹⁴ Ádám 1944. 97–98.

mozgások sokszínűségének, továbbá az egy- és kétszólamú ritmusgyakorlatok megvalósítása vagy kihagyása az adott pedagóguson múlik.

A tananyag elhelyezése az egyes osztályok anyagában ma helyenként eltér Ádám Jenő elgondolásától. Igaz ez a ritmusok, ritmusképletek tudatosításánál felhasznált dalanyagra is, melyek közül többet újra be lehetne építeni a mai tananyagokba. Elgondolkodtató volt látni a vallásos énekek szerepét a ritmusok tanítása tekintetében, mely a mai tankönyvekből még hiányzik. Szintén érezhető némi különbség a két korszak tananyaga között a kétszólamú ritmusgyakorlatok korai bevezetése, a nyolc osztályon való következetes végigvezetése és a szólamok egymáshoz való viszonyának változatos típusai kapcsán. Eltérő az ütemformák bevezetésének ideje is. A „hat és nyolc időegységnyi csoportok” ritmusának hangoztatása annak ellenére megjelenik és értelmet nyer, hogy az első ütemformát, a kettes ütemet csak negyedik osztályban tanítja.

A ritmusok, ritmusképletek neve és gyakorlóneve a szakmódszertan könyvben nem volt mindig következetes, és főleg a tizenhatodok esetében hiányzott. Célszerű a gyakorlóneveket egységesíteni, a korabeli fogalmakat és különleges kifejezéseket tisztázni, a „ritmusképletek” szót minden egyes helyen átgondolni, mert nem egy, hanem többféle értelemben használja Ádám Jenő. Ellenben az „egyméretű”, „kétméretű” és „négméretű” kifejezések észszerűek és logikusak, melyek az ének-zene órákon kiegészítésképpen ma is alkalmazható szavak lehetnek. Használatukkal Ádám Jenő figyelembe vette a gyermekek logikai érettségének szintjét.

A szakmódszertan könyv ritmusok, ritmusképletek tanítása, gyakorlása tekintetében fontos kiegészítője lehet a ma forgalomban lévő ének-zene tankönyveknek és a tantárgy tanítására készülőknek.

Felhasznált irodalom

Ádám Jenő: *Egy világsiker kurta története*. In: *Élet és Irodalom*, 1971. 01. 10.

Ádám Jenő: *Módszeres énektanítás a relatív szolmizáció alapján*. Turul Kiadás, Budapest, 1944

Kodály Zoltán – Kerényi György: *Iskolai énekgyűjtemény I.* Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1943

Kodály Zoltán – Kerényi György: *Iskolai énekgyűjtemény II.* Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1944

Szabó Helga: *A magyar énektanítás kálváriája*. Kiadja: Szabó Helga (s.a.)

Szabó Helga: *Torzulások a kodályi zenei nevelés általános iskolai alkalmazásában*. In: *Muzsika*, XXIII. évf. 2. szám (1980)

Székely Miklós: *Ádám Jenő élete és munkássága*. Püski Kiadó Kft., 2000

Tamás Margit (szerk.): *Életmű hat szólamban – Ádám Jenő emlékére*. Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Kar, 2022

Internetes források:

https://kerettanterv.oh.gov.hu/01_melleklet_1-4/index_alt_isk_also.html

2023. 07. 04.

[https://s9.imslp.org/files/imglnks/usimg/6/64/IMSLP82749-PMLP168557-Erkel - Bank Ban VS.pdf](https://s9.imslp.org/files/imglnks/usimg/6/64/IMSLP82749-PMLP168557-Erkel_-_Bank_Ban_VS.pdf)

2023. 07. 09.

www.tankonyvkatalogus.hu

2023. 07. 08.